

دوره‌ی دوم، شماره‌ی

دوفصلنامه‌ی موسیقی

سال اول، بهار و تابستان ۱۴۰۳، ۲۸۰ صفحه، قیمت ۲۴۰۰۰۰ تومان

۱۳۶۹ زردان، بهار، اردن / رسم: کمال میلانی / تصاویر: حسن شمس

به نام
خدا

ماهوور

دوفصلنامه‌ی موسیقی

دوره‌ی دوم، سال اول، شماره‌ی ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

صاحب امتیاز: مؤسسه‌ی فرهنگی- هنری ماهور

مدیر مسئول: سیدمحمد موسوی

سرمدبیر: آرش محافظ

مشاور علمی و ادبی: ساسان فاطمی

لیتوگرافی: مصطفی اوجی

طراحی یونیفرم جلد: ملیحه محسنی

گرافیک: سینا پرومندی

صفحه‌آرا: پویا دارابی

لیتوگرافی: کارا

چاپ و صحافی: کهنمونی‌زاده

تهران: خیابان انقلاب، خیابان فخر رازی، پلاک ۸۵، طبقه‌ی زیرزمین، تلفن: ۶۶۴۰۶۸۹۰

ماهور نشریه‌ای است تخصصی در زمینه‌ی موسیقی، با گرایش پژوهشی و نظری، که هر شش ماه یکبار منتشر می‌شود.

مقاله‌هایی که در ماهور چاپ می‌شوند بیانگر دیدگاه‌های نویسندگان آنها هستند.

نشریه در ویرایش مطالب آزاد است.

مقاله‌های پژوهشی باید مستند، مستدل و روشنگر باشند.

روی جلد: طراحی ناصرالدین‌شاه از نوازندگان و رقصندگان.

مؤسسه‌ی فرهنگی- هنری ماهور

تهران: خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف ■ کد پستی: ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۶ ■ تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰

www.mahoor.com info@mahoor.com

فهرست مطالب

سرمقاله

۷

مقاله‌ها

موسیقی ایرانی در نسخه‌های خطی بیزانسی و پسابیزانسی

۱۷ (سده‌های ۱۴-۱۸م)

کیریاکس کالائیزیدیس، ترجمه‌ی آرش محافظ

جستاری دیگر در پیشینه‌ی سنتور در موسیقی ایران

۵۷ با تأکید بر دو سند از دوره‌ی شاه سلیمان صفوی

امین (ابوالفضل) هراتی

۸۵ تأملی بر مقوله‌ی شدت‌وری در موسیقی دستگاهی ایران با تمرکز بر ساز تار

علی کاظمی

۱۱۵ نکاتی از روزنوشت‌های ناصرالدین شاه قاجار

رامتین نظری‌جو

گزارش‌ها

مبانی آکوستیکی وضوح گفتار در «نمایش‌های موزیکال»

۱۵۷ نگاهی به مورد تالار وحدت

آرد انزایی‌پور

نگاهی تطبیقی به اجراهای اسماعیل قهرمانی و نورعلی برومند از ردیف میرزا عبدالله
مورد چهارمضرب‌ها و درآمدهای نوا و راست‌پنجگاه ۱۷۳
تارا الهوردی

روایت عبدالله آفت از زندگی سه موسیقیدان نابینا: نیستانی، طلعت‌زمان و اعتضادی
به همراه صفحه‌شناسی حسن‌خان اعتضادی ۱۹۱
محمد رضا شرایلی و فرید رضایی

یادداشت‌های پراکنده

موسیقی در هزار و یک شب ۲۱۱
ساسان فاطمی

نقد و بررسی، تحلیل آثار

یادی از هرمز فرهنگ و نکته‌هایی درباره‌ی کتابش،
مفهوم دستگاه در موسیقی ایرانی ۲۱۹
مهدی رضانیا

گفتگو

گفتگو با نشان‌جان آتامرادف ۲۵۱
ژان دورینگ (گفتگو، بازیابی متن و توضیحات)، ساسان فاطمی (پیاده‌سازی متن از منبع شنیداری)

تازه‌های ماهور

۲۶۷

۲. نسخ خطی موسیقایی بیزانسی و پسابیزانسی

به‌سان یک منبع موسیقی هنری ایرانی

سنت مکتوب «هنر مزامیری / هنر مزامیرخوانی» (Psaltic art) «^{۱۱} ما را قادر می‌سازد تا در ژرفای زمانی بیشتر و، نیز، از طریق دسترسی به تعداد زیادی از منابع به کاوش در تاریخ موسیقی ایرانی پردازیم. شایان توجه است که نغمه‌نگاری بیزانسی یا پاراسمانتیکی»^{۱۲} (parasemantiki)، به‌مثابه‌ی یک نظام نغمه‌نگاری، به‌موازات توسعه و پیچیده‌سازی موسیقی کلیسایی ابداع شد. این نظام، برای نخستین بار، در سده‌ی دهم میلادی پدیدار شد و ریشه در نغمه‌نگاری یونانی باستانی و الفبای یونانی داشت. این نغمه‌نگاری در طول سده‌ها در خدمت موسیقی کلیسایی بیزانسی به‌طرزی چشم‌گیر توسعه یافته است. در «دوره‌ی نغمه‌نگارانه»^{۱۳} موسیقی بیزانسی (سده‌های دهم تا بیستم میلادی)، طی بیش از هزار سال، افزون بر ۸۵۰۰ رساله‌ی شناخته‌شده نوشته شده است.

این نغمه‌نگاری از اواخر سده‌ی چهاردهم میلادی یا، در دیرترین حالت، از آغاز سده‌ی پانزدهم برای آوانویسی‌های موسیقی غیرمذهبی نیز استفاده شده و، به‌این‌ترتیب، سنتی نوشتاری ساخته که بی‌گسست تا روزگار ما تداوم پیدا کرده است. در واقع، در سال ۱۸۳۰ بود که نخستین مجموعه‌ی چاپ‌شده با عنوان *ایترپی (Euterpe)* از راه رسید، سپس مجموعه‌های موسیقایی چاپ‌شده‌ی دیگری به‌دنبال آن منتشر شدند.^{۱۴} به‌هرحال، نسخه‌های خطی موسیقی بیزانسی یکی از پراهمیت‌ترین منابع نوشتاری موسیقی غیرمذهبی شرق را تشکیل می‌دهند. این گفته با حجم این منابع، بازه‌ی زمانی و تنوع گونه‌های موسیقایی پوشش‌داده‌شده در آنها، نام‌های موسیقیدانانی که در آنها حفظ شده‌اند و غنای داده‌ها و مندرجات منتقل‌شده توسط آنها به اثبات می‌رسد. برهان کمیتری سترگ است: پانزده نسخه‌ی خطی مستقل، دوازده تکه یا جزء، و تعداد بسیاری برگه‌های منفرد پراکنده در رساله‌های موسیقایی کلیسایی؛ روی‌هم‌رفته ۴۴۰۰ صفحه حاوی قطعات موسیقایی غیرمذهبی آوانویسی‌شده. این دست‌نوشته‌ها، با مجموع حدوداً ۱۰۵۰ اثر موسیقایی ثبت‌شده در آنها، گواه بر هشتاد آهنگساز نام‌برده‌شده، شامل یونانیان، ترکان، ایرانیان، اعراب، یهودیان، ارمنی‌ها، و نیز آهنگسازان ناشناسی پرشمارند. حجم اصلی این نغمه‌نگاری‌ها موسیقی هنری قسطنطنیه (کنستانتینوپل / استانبول) را نگهداری می‌کند؛ هم موسیقی

۱۱. اصطلاح اصیل برای موسیقی کلیسایی بیزانسی.

۱۲. تلفظ صحیح نام‌ها و اصطلاحات یونانی و بیزانسی این مقاله تا جای ممکن با مؤلف مقاله بررسی شده‌اند. - م.

۱۳. برای آگاهی بیشتر درباره‌ی مجموعه‌های چاپ‌شده‌ی موسیقی غیرمذهبی، نک. Bardakçi 1993; Behar 2005.

۱۴. Chatzitheodorou 1998: 251-262. نک. Smanis 2011: 245-268. برای یک کتاب‌شناسی کامل در این باره، نک.

کتاب‌شناسی مندرج در کار احسان‌اغلو نیز شایان توجه است (نک. Ihsanoğlu 2003: 166-170).

هنری دربار عثمانی، هم ترانه‌های فَنری‌ها (Phanariots)^{۱۴} برخی آهنگسازی‌های دارای ریشه‌ی شرقی، به‌ویژه ریشه‌ی موسیقی هنری ایرانی، و نیز تعداد اندکی ترانه‌های مردمی یونانی هم در میان این نسخه‌های خطی پیدا می‌شوند. اینها آهنگسازی‌هایی پیش‌تر ناشناخته و، نیز، نسخه‌هایی نو از قطعاتی قبلاً شناخته‌شده را زیر روشنایی می‌آورند.

در هر صورت، ما در این مقاله روی آثاری که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به موسیقی هنری ایرانی مربوط می‌شوند، با صرف‌نظر از اینکه در دست‌نوشته‌های حاوی موسیقی غیرمذهبی یا حاوی موسیقی کلیسایی یافت شده باشند، متمرکز خواهیم شد. برخی از این آثار می‌توانند به‌طور بالقوه متضمن ادبیات موسیقی هنری ایرانی باشند، در حالیکه برخی دیگر، به‌استناد داده‌های دبیرانی (scribes) که نسخ خطی را نوشته‌اند، مستقیماً از آن تأثیر گرفته‌اند. تحلیل مواد و مصالح منابع می‌تواند به دست‌بندی‌ای که در ادامه می‌آید منجر شود.

۳. دسته‌بندی منابع

۱.۳. دسته‌بندی پیشنهادی قطعات یافت‌شده‌ی مربوط به موسیقی ایرانی

- الف. آثار آهنگسازان شناخته‌شده
- ب. آثار با عنوان «پرسیکن» («Persikon») (به‌معنای «پارسی / ایرانی») یا «عترمیکن» («Atzemikon») (به‌معنای «عجمی»)
- پ. آثار شناسایی‌شده از طریق دیگر منابع یا از طریق متن‌شان
- ت. آثار آهنگسازان یونانی با عنوان «پرسیکن» یا «عترمیکن»
- ث. کُرَاتِمَاتَا^{۱۵} (kratemata) با عنوان «پرسیکن» یا «عترمیکن»

به‌طور ویژه، دسته‌ی نخست مربوط به آثاری است که مؤلفان‌شان شناخته‌شده‌اند. اینها دوازده اثرند که نام‌های آهنگسازان‌شان یا به‌صراحت ذکر شده یا از طریق منابع دیگر شناسایی شده‌اند. قضیه در ارتباط با شش آهنگساز ایرانی است که میان سده‌های چهاردهم

۱۴. فَنری‌ها یک قشر نخبگان مسیحی عثمانی بودند که، با وجود موانع ساختاری، ایدئولوژی امپراتوری و دکترین مذهبی‌ای که می‌توانست از شرکت آنها در حاکمیت عثمانی جلوگیری کند، در عرصه‌های گوناگون سیاسی، میان سال‌های دهه‌ی ۱۶۶۰ تا ۱۸۲۱، به قدرت دست یافتند» (Philliou 2009: 151). برای آگاهی بیشتر از ترانه‌های فَنری، نک. Kalaitzidis 2012: 254-255.

۱۵. گونه‌ی موسیقایی کُرَاتِمَاتَا اغلب نام سازه‌های موسیقی (از قبیل آناکاراس، ویلا، زامارا، کینیرا، موسخالی، تلی سیرنکس، پُسالتریا)، اوصاف ریشه‌های قومی یا فرهنگی (مانند پرسیکن ایرانی)، عترمیکن (عجمی)، اسماعیلیتکن (اسماعیلی)، وولگاریکن (بلغاری)) و، همچنین، اسامی فرم‌های موسیقایی (همچون نَعیس مَث پسترفی (نغمه با پیشرو) و تصنیف) را با خود حمل می‌کند. ویژگی اصلی قطعات کُرَاتِمَاتَا «سرشت سازی» آنهاست و، مطابق آن، ملدی بدون قیدوبندهای متن شعری جریان می‌یابد. این منجر به آزادی بسیار برای آهنگساز می‌شود. نک. Kalaitzidis 2012: 68-69, 242-245). Stathis 2014: 110-115; Anastasiou 2005: 507-510.

تا هفدهم میلادی می‌زیستند:^{۱۶} عبدالقادر مراغی (۱۳۶۰-۱۴۳۵)، بهرام‌آقا (نفیری) (؟-۱۵۶۰)، حسن‌جان (۱۴۹۰-۱۵۶۷)، شاه‌عباس (۱۵۷۱-۱۶۲۹)، آقامؤمن (سده‌ی هفدهم) و مرادآقا (۱۶۱۰-۱۶۷۳). در سه مورد از آهنگسازی‌ها، مؤلفان کلام‌ها نیز شناسایی شده‌اند؛ حافظ شیرازی (حدود ۱۳۲۵-۱۳۹۰)، فصیحی (۱۵۷۹-۱۶۳۹)، هردو از شعرای نامدار ایرانی، و نیز امیرخسرو دهلوی (۱۲۵۳-۱۳۲۵)، شاعر پارسی‌گوی هندوستان.

در دسته‌ی دوم، یک اثر از آهنگسازی ناشناس وجود دارد و در عنوانش اشاره‌ی «عَترِ میگَن» دیده می‌شود.

در عناوین هشت اثری که دسته‌ی سوم را می‌سازند، نه هیچ اشاره‌ای به آهنگسازی ایرانی شده و نه توضیح «پرسیگَن» یا «عَترِ میگَن» آورده شده است. این آثار، یا از طریق بررسی کلام‌شان که به فارسی است (در مورد آهنگسازی‌های آوازی) یا از طریق بررسی دیگر منابعی که همین آثار در آنها با برجسب «پارسی» یا «عَترِ می» یافت شده‌اند، به‌مثابه‌ی آثاری «ایرانی» شناسایی شده‌اند. در دسته‌ی چهارم، سه اثر از آهنگسازان یونانی زمان^{۱۷} وجود دارد که در عناوین‌شان توضیح «پرسیگَن» یا «عَترِ میگَن» دیده می‌شود. اینها آثارِ ثِئوفانیس کاریکیس (Theophanis Karykis) — پاتریارکِ قسطنطنیه — (میانه‌ی سده‌ی شانزدهم — ۱۵۹۷)، کُرماز مقدونی (Kosmas the Macedonian) (میانه‌ی سده‌ی هفدهم — ۱۶۹۲) و کیریلس مارمارینوس (Kyriillos Marmarinos) (میانه‌ی سده‌ی هجدهم — اواخر سده‌ی هجدهم) هستند. یک اثر از آهنگسازی ناشناس با کلام یونانی و فارسی نیز در این دسته گنجانیده شده است.

در نهایت، دسته‌ی پنجم بیست‌ویک آهنگسازی در شکلِ کراتِمَا (Kratema) یا کراتِماتا (Kratemata) را شامل می‌شود و این بدان معناست که این آثار جزو پیکره‌ی موسیقی کلیسایی هستند. نکته‌ی کلیدی‌شان حمل اشاره‌ی «پرسیگَن» / «عَترِ میگَن» در عنوان‌شان است یا همراهی‌شدن‌شان با اصطلاحاتِ موسیقایی ایرانی‌ای چون «تصنیف» و «نغمه»؛ چیزهایی که، بدین ترتیب، نشان‌دهنده‌ی تأثیر یا الهامی از موسیقی هنری ایرانی‌اند یا، حتی، نشان‌دهنده‌ی اینکه این آثار به‌طور بالقوه می‌توانند تطبیق‌ها یا ضبط‌های وفادارانه‌ای از ملدی‌های ایرانی باشند. این کراتِماتاها به یازده آهنگساز برجسته‌ی بیزانسی و پسایزانسی، که بین اوایل سده‌ی چهاردهم تا اوایل سده‌ی هجدهم می‌زیستند، و یک آهنگساز ناشناس منسوب‌اند. یازده آهنگسازِ مربوطه عبارت‌اند از یوآنیس مایستُر کوکوزلیس (Ioannis Maistor Koukouzelis) (اوایل سده‌ی چهاردهم) (نک. Stathis 2014: 125-127; 1988; Alexandru 1996)، کُرنس کُرنیس (Xenos Koronis) (نیمه‌ی نخست سده‌ی چهاردهم) (نک. Stathis 2014: 125-127)، یوآنیس لامپاداریس کُلاَداس (Ioannis Lampadarios Kladas) (نیمه‌ی دوم سده‌ی چهاردهم)

۱۶. برای یادداشت‌های مختصر زندگی‌نامه‌ای و کتاب‌شناسی مربوطه، نک. Kalaitzidis 2012: 136-142; 2020: 231-232.

۱۷. برای یادداشت‌های مختصر زندگی‌نامه‌ای و کتاب‌شناسی مربوطه، نک. Kalaitzidis 2012: 81-82, 138-147.

نام اختصاری کتابخانه	شماره‌ی فهرست	تاریخ نگارش
Sinai	۱۳۲۷	سده‌ی هفدهم
NLG	۹۴۱	سده‌ی هفدهم
Ivion	۹۸۸	۱۷۳۴
Dionysiou	۵۷۹	۱۷۴۲
Koutloumousiou	۴۴۶	۱۷۵۷
NLG	۲۱۷۵	۱۷۶۸
Agiou Pavlou	۱۳۲	۱۷۷۴
Xeropotamou	۳۳۰	۱۷۸۱
Xeropotamou	۳۲۹	سده‌ی هجدهم
LKP	۱۳۷	سده‌ی هجدهم
LKP	۶۰	سده‌ی هجدهم
Gritsanis	۳	سده‌ی هجدهم
HPAC/TTK	۴۴	سده‌ی هجدهم
Panteleimonos	۹۹۴	سده‌ی هجدهم
Timios Prodromos	۹۳	سده‌ی هجدهم
NLG	۲۲۲۵	سده‌ی هجدهم
Xeropotamou	۳۰۵	سده‌ی هجدهم
S. Karas	۳۸	سده‌ی هجدهم
LKP	۱۵۲/۲۹۲	۱۸۲۷

ب. نسخ خطی‌ای که در بردارنده‌ی کراتیماتاها هستند بیش از چهل و پنج عددند. قدمت‌های‌شان به بازه‌ای از آغاز سده‌ی چهاردهم تا شروع سده‌ی نوزدهم بازمی‌گردد (Anastasiou 2005: 168-243). چندی از کراتیماتاها‌ی موردنظر ما، همچنین، در آثار چاپی متعددی که از سده‌ی نوزدهم به بعد انتشار یافتند گنجانده شده‌اند.

۴. فهرست قطعات موسیقایی

روش‌شناسی به‌کاررفته برای ساختاردهی به فهرستی که به‌دنبال می‌آید در یکی از نوشته‌های پیشین نگارنده با جزئیات شرح داده شده است (نک. Kalaitzidis 2012: 75-78). در آنجا، موضوعات هویت‌یابی آثار، آهنگسازان، مؤلفین کلام‌ها و، همچنین، موضوع قدمت‌گذاری قطعات به‌دقت مورد بحث قرار گرفته‌اند.

ماهور (دوره‌ی دوم فصلنامه‌ی موسیقی ماهر) نشریه‌ای در زمینه‌ی موسیقی‌شناسی بومی و قوم‌موسیقی‌شناسی است که بر پژوهش درباره‌ی پدیده‌های موسیقایی کلاسیک، مردمی و مردم‌پسند، همچنین گونه‌های رقص، در جهان ایرانی و فرهنگ‌های همسایه یا نزدیک، از سویه‌های موسیقی‌شناختی، قوم‌موسیقی‌شناختی، تاریخی، مردم‌شناختی، اجتماعی، سازشناختی، زیباشناختی، نشانه‌شناختی، معناشناختی و یا هر جنبه‌ی علمی دیگر، تمرکز دارد. با این حال، ماهر به مفاهیم و مسائل بنیادین قوم‌موسیقی‌شناسی و، حتی، به مطالعات قوم‌موسیقی‌شناختی موردی در دیگر گستره‌های فرهنگی نیز علاقه‌مند است. نقد و بررسی مباحث روز موسیقی‌های ایران و تحلیل آثار مکتوب یا صوتی دوره‌های گوناگون آن از دیگر بخش‌های طیف موضوعی این نشریه است؛ بخشی که دامنه‌اش می‌تواند به واکاوی آثاری در گونه‌ی موسیقی کلاسیک/ معاصر غربی که از عناصری ایرانی بهره می‌برند نیز گسترش یابد. ماهر تنها مقالات و مطالب دانشوران‌های که پیش از این در هیچ‌کجا و به هیچ زبان دیگری به چاپ نرسیده‌اند را عرضه می‌کند و، هر شش ماه یک‌بار، به‌روال دو فصلنامه چاپ می‌شود.

